

A Bibó Emlékkönyv

Egy kiáltás visszhangja

1981 eleje óta Budapest s egy-két egyetemi város értelmiségi köreiből sok példányban forog egy ezer oldalas kéziratos kötet, amelynek borítólapján mindössze ennyi áll: *Bibó emlékkönyv*. Hála az utángépeléseknek, a vaskos kötet meg is vásárolható laponként mintegy egy forintos munkabér kifizetése árán, az ifj. Rajk László által alapított budapesti ún. szamizdat-butikban.

A Bibó Emlékkönyv története még Bibó életének utolsó éveire nyúlik vissza. Mint a kötet rövid bevezetője megjegyzi, « e gyűjtemény eredetileg ajándéknak készült volna, Bibó hetvenedik születésnapjára », Bibó István azonban 68 éves korában elhunyt, s az élő tiszteletadásból emlékkönyv lett.

A gépiratban forgó kötet 76 szerző közreműködésével készült. Az Emlékkönyv összeállítását mintegy tíz tagú szerkesztő bizottság végezte, amelyben egyaránt helyet foglaltak a hivatalos és a nem-hivatalos szellemi élet képviselői. A bizottság elnöke Donáth Ferenc volt. Tudomásunk szerint a szerkesztő bizottság eredetileg több mint száz szellemi embert kért fel közreműködésre, elsősorban Magyarországon, s néhány esetben a határokon túlról (Romániából, Szlovákiából). A szerkesztő bizottság elképzelése az volt, hogy az elkészült kötetet majd az egyik állami kiadónak nyújtja be — ténylegesen fel is

ajánlotta a budapesti « Gondolat » igazgatójának, aki azonban visszautasította —, s máskülönben is mindent elkövet, hogy Bibó István eszméinek polgárjogot szerezzen a magyar szellemi életben. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy közreműködésre egyetlen nyugaton élő magyar szerzőt sem kért fel, s hogy a nyugaton 1957 óta megjelent jelentősebb Bibó-elemzések közül (Szabó Zoltán, Révai András, Krassó György, Borbándi Gyula, Kemény István) egyetlen egy sem került bele a budapesti Emlékkönyvbe. A szerkesztő bizottság kezdeményezésére végül is csaknem nyolcvan szerző válaszolt írással, ezek közül egy-kettőt a szerkesztők ítélete kiszűrt. A szerzőgárda az együttes közlés perspektívájában bocsátotta közre írásait; annak lehetetlensége esetén — ami azóta bekövetkezett — minden szerző szabadon, s csakis saját maga rendelkezik a közzététel jogával. A hivatalos elutasítás óta az Emlékkönyv néhány írása már napvilágot is látott budapesti kulturális- vagy szak-folyóiratokban, mások a külföldi közlés útját választották.

Hogy az Emlékkönyvből « szamizdat » is lett, az részben a vállalkozás eredetével, részben az írások által kiváltott érdeklődéssel, s elsősorban persze Bibó István személyével függ össze. A gépiratos terjedést elősegítette, hogy a kötet nagyszámú szerzőinek mindegyikét eleve megillette a teljes kézirat legalább egy példánya.

*

A Bibó Emlékkönyv jelentősége nem kerülte el a magyar kulturális hatóságok figyelmét. Az első átfogó ismertetést a kötetről az MSzMP központi bizottságának « tudományos, közoktatási és kulturális osztálya » készítette, belső használatra, azaz a Politikai Bizottsághoz intézett jelentés formájában. Erről a jelentésről egy részletes kivonat nyugatra is kijutott, s azt több külföldi magyar lap is közölte (Irodalmi Újság, Nemzetőr, stb.). Az alábbiakban e jelentésnek csupán néhány sarkalatos pontját fogjuk idézni.

Az MSzMP kulturális szakértői szerint a kötet terve és a szerkesztés irányítása Kenedi János nevéhez fűződik¹ A Bibó István előtti tisztelgés — vélik jelentésükben a pártszakértők — csak ürügy a politikai mondanivaló kifejtésére. Az Emlékkönyvben az ellenzéki szándékú és tartalmú írások súlya « olyan meghatározó », hogy ez a többi írásra is kihat.

Bibó kiválasztása — folytatja a Jelentés — « öskeresés ». Bibó életútja olyan történelmi sorsfordulókhoz kapcsolódik, melyekről az ellenzéknek is van mondanivalója, munkássága pedig olyan témákat érint (kelet-európai nemzeti államok sajátossága, demokrácia, nemzetiségi kérdés), melyek ma is aktuálisak. « A bibói magatartás és életmű vizsgálata az ellenzéki szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. A bibói alkat és gondolkodásmód gyakorlati kiszorulását, perifériára kerülését a hatalomra került kommunista párt 'voluntarista' taktikájának, valós érdeket és tömegméretű politikai-pszichológiai folyamatokat ignoráló manőverezéseinek, esetenként pedig a szovjet nagyhatalmi politikának a számlájára írják. »

A szerzők Bibó magatartását az értelmiségi magatartás példaképeként, őt magát pedig a történelem erkölcsi győztesének tekintik. Azt, hogy Bibó nem integrálódott a rendszerbe, úgy értelmezik, « hogy az elméletileg megalapozott, felelős politikai gondolkodás és magatartás és a nyugat-európai mértékkel mért demokratikus államvezetés összeférhetetlen a Közép-Kelet-Európában kialakult — mély történelmi gyökerekre visszanyúló — torz társadalomfejlődéssel és a hatalmi gépezet itteni mechanizmusával. A Bibó-féle értelmiségi attitűd és életút az ellen-

---

¹ Ebből, tudomásunk szerint, csak annyi igaz, hogy Kenedi kiemelkedő szerepet játszott a Bibó-hagyaték felkutatásában. Az Emlékkönyvben Kenedi három írással szerepel: egy politikai esszével, s két adatszerű összeállítással, melyek közül az első Bibó megjelent munkáinak teljes jegyzékét, a második pedig Bibó életének kronológiai adatait tartalmazza.

zék számára azért látszott mintaszerűvé emelésre alkalmasnak, mert egyfelől vannak kapcsolódási pontjai a szocialista fejlődés eredményeit elismerő, de a kialakult viszonyokkal szemben konstruktívan kritikus magatartással, másfelől az értelmiség teljes gondolkodási és magatartásbeli autonómiáját valló, de nem ellenséges beállítottságával is, s így alkamas különböző értelmiségi rétegek látszólagos egyetértésének kialakítására. »

« De nemcsak az elveszerű értelmiségi különállás magatartásbeli mintájához, hanem a szocialista fejlődés elutasításához is Bibó Istvántól igyekeznek érveket meríteni. » Bibó István « elvont szinten maradó, polgári demokratikus — de plebejus irányultságú és szocialisztikus elemekkel is átszőtt — társadalom modellje és a szabadságjogok megóvására általa javasolt intézményi keretek tulajdonképpen többfelé kiegészíthetők, s különös erővel kínálóznak egy olyan, gazdaságpolitikai program nélküli, a politikai pluralizmus talaján álló ideológiai számára, amelyet az ellenzéki csoportok különféle formában képviselnek. »

A Jelentés szerint a kötet ellenzéki szerzői « összehangolt álláspontot képviselnek », s főbb állításaik a következők:

« A szocialista rendszer Magyarországon, de más középkelet-európai országokban is, illegitim. Legalitását a fordulat évében vesztette el, mert a demokratikus kísérletek szétzúzásával (szovjet szuronyok árnyékában) pucss zajlott le, s egy kisebbség erőszakosan magához ragadta a hatalmat. A kialakult totalitárius állam (mely egyes szerzők megfogalmazásában fasiszta rendszerekkel rokon) hazugságteremtő manőverezései a legkisebb mértékben sem élvezték és élvezik a nép erkölcsi támogatását, így hiányzik az uralmukat igazoló, legitimitást megteremtő közmegegyezés. A hatalomért cserébe a párt- és állami vezetés eladta a nemzeti függetlenséget, s megakadályozta a nép szuverén jogainak érvényesítését vezetői megválasztásában. (Eörsi István azt a kérdést is felteszi, hogy vajon Lukács György e hazugságteremtő taktikának 'bűnrészes-e' vagy 'balek áldozata' volt-e.) A politikai vezetés e manőverezést leplező hatalmi ideológiaként a 'felvilágo-

sult paternalizmushoz' fordult: atyai gondoskodással dönt, választ és értékel minden kérdésben, amelynek eldöntésére egy egészséges társadalomban a közvetlen részvételen alapuló demokratikus társadalmi erők volnának hivatottak, s ígéreteinek teljesítését a távoli s igen bizonytalan jövőre hárítja. A felszabadulás — melynek történelmi fordulat jellegében Bibó sohasem kételkedett — nem hozta meg a magyar nemzet számára a kelet-európai fejlődés zsákutcájából való kitörést. Egyesek szerint tulajdonképpen nem is tekinthető felszabadulásnak, ugyanis a két nagy alternatíva közül — amelynek pólusait nem a szocializmusban és a kapitalizmusban, hanem a diktatúra és a demokrácia kategóriáiban vélik megtalálni — újra a diktatúra kerekedett felül, s nem sikerült, nem sikerülhetett a Bibó által felvázolt 'harmadik út' lehetőségét sem megvalósítani. »

« A kötet ellenzéki szerzői 1956-ot forradalomként, egy 'önérzetében mélyen megbántott nép elemi erejű felkeléseként' rehabilitálják. 1956-ban szerintük kísérlet történt az 1948 előtti állapot, a demokratikus intézmények és a többpártrendszer visszaállítására, a jogfolytonosság megteremtésére. E demokratikus forradalmi kísérletet a szovjet csapatok vérbefolytották: intervenciójuk következménye a Kádár-kormányzat, amely ily módon az illegitim hatalomgyakorlás folytatása csupán. Időközben a Szovjetunió külpolitikája nem változott, nagyhatalmi, hegemonikus törekvései céljára a sztálini korszak óta változatlanul kiaknáz minden lehetőséget. Többen utalnak arra, hogy a jogtalanság mértékét nem csökkenti, tartalmán, lényegén nem változtat a 25 éves 'látszat-liberalizálás', az életszínvonal viszonylagos emelkedése, ez ugyanis csak elodázza a szükségszerű összeomlást. (...) Az értelmiség e hazug, megtévesztő taktikázásban cinkosa lett a hatalomnak, mert úgy gondolta, hogy 48-at 67-tel is megvalósíthatja, ezért lemondott a demokratikus szabadságjogokról, a szuverénitásról és a függetlenségről, s egy új 'kiegyezés' eszmei igazolójává vált. »

Cél: a politikai pluralizmus, többpártrendszer. Mellébeszél, aki « e magukat szocialistáknak nevező rendszerek keretein belül orvosolható problémákról értekezik ».

« A jelen helyzetben (...) közös, 'minimális' programjuk, hogy 'bármilyen kis bázison' a társadalmi erők 'természetes érdekviszonyainak' elkülönülése során teret kívánnak engedni a 'közösségi politikai magatartás egészséges fejlődésének'. E cél elérésére minden kisebbség (a nemzetiségek, a szegények, a cigányok, a zsidóság, a vallási csoportok) vélt vagy valós sérelmeinek, elkülönülési lehetőségeinek felkarolását vállalják és támogatják. »

A Jelentés a fenti felfogást vallók körébe az alábbi szerzőket sorolja: Bence György, Donáth Ferenc, Eörsi István, Gáli István (†), Haraszti Miklós, Kenedi János, Kis János, Konrád György, Kovács András, Krokovay Zsolt, Molnár Gusztáv (Bukarest), Radnóti Sándor, Réz Pál, Szalai Pál, Szilágyi Sándor, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály. Nem ennyire negatívak, de majdnem azok: Erdélyi Ágnes, Berkovits György, Varga Domokos, Csurka István, Vargyas Lajos, Mészöly Miklós, Tordai Zádor², Gelléri András.

A pártjelentés aláhúzza a kötet « koalíciós jellegét », vagyis hogy a szerzők közül számosan eddig « a realitások keretei között mozogtak ». Kiemeli, hogy a szerzői gárdában sokan vannak jelen azok közül, akik 1956-ban aktív szerepet játszottak: Bali Sándor, Donáth Ferenc, Gáli István, Göncz Árpád, Hegedüs László, Mérei Ferenc. Ezenkívül még számos szerzőt helyez ró meg, illetve értékel, például négy költőtől (Csoóri, Petri, Képes, Tornai) rossznéven veszi, hogy Bibó sorsáért « a szocialista rendszert teszik felelőssé », másokat (nevezetesen az egyik kisebbségi szerzőt) nacionalizmusáért marasztal el, ismét másoknak viszont javára írja, hogy « konstruktív kritikai észrevételekkel », vagy pusztán « szaktudományos » írással szerepelnek az Emlékkönyvben. A Jelentés végül egy sor gyakorlati intézkedést javasol az Emlékkönyv szerzőinek megosztására, a nem-ellenzéki szerzők « leválasztására », s két (párttag) szerző megróvására.

---

² Tordai Zádor tanulmánya megjelent a budapesti *Vigilia* c. katolikus irányzatú irodalmi folyóiratban.

*

A magyar párthatóságoknak készült jelentés ferdítéseivel együtt is elég szabatosan fogalmazza meg az Emlékkönyv politikai jelentőségét. A bosszús értékelést hadd egészítsük ki mégis egy-két jó irányban elfogult méltatással. Ezek közül az egyiket a budapesti *Beszélő* c. új szamizdat-folyóiratban olvastuk³, szerzője Szabó Miklós eszmetörténész, a budapesti Történettudományi Intézet munkatársa. A másik Vajda Mihály budapesti politikai filozófus tollából való, aki ezt az ismertetést a szélesebb magyar olvasóközönség tájékoztatására írta⁴.

« Az *Emlékkönyv* legfőbb jelentősége valószínűleg abban van — írja Szabó Miklós —, hogy vele haladta meg egy értelmiségi generáció a sajátos hagyományidegenséget, amit egyazon mértékben alapozott meg a késői hatvanas évek újbaloldali gondolatvilágának tradíciótlansága, az 1956 következményeképp beállott osztársadalmi emlékezetvesztés, és a deheroizáló, bálványdöntő szkepszis, melynek számára a hagyomány a heroizálás oldalára sodródott és az irracionális, romantikus jelenségek gyanújába került. » A másként gondolkodók legfiatalabb nemzedéke eddig nemigen mérte fel saját munkásságának történelmi dimenzióját, holott ez « a hagyomány egyik értelme, másik értelme pedig olyan tettek véghezvitele, amelyek a jövőben maguk válhatnak hagyománnyá ».

Bibóval létrejött « az aktuális máskéntgondolkodó magatartás történelmi folyamatossága ». De mi az, ami ezen felül az Emlékkönyv szerzőit összefogja — veti fel a kérdést Szabó Miklós. Válasza: az, « hogy nem vállalják a sztalinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelynek hagyományai között ez a történelmi képződmény nem kaphat helyet ». A szerzőgárdától egyaránt távol áll a sztalinista diktatúra

---

³ E folyóiratra alább még visszatérünk. Lásd 73. old.

⁴ Teljes szövege megtalálható a *Szivárvány* c. Chicago-i magyar folyóirat 6. számában, részleteket közölt belőle a *Bécsi Napló* és a müncheni *Nemzetőr*.

és az antidemokratikus jobboldali gondolkör. « Egybefűzi őket az eltökéltség, hogy minden jövőbeli új társadalmi állapotot, új társadalmi formációt kizárólag demokratikus úton kívánnak elérni. » A tanulmányok jelentős része éppen ezért azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy « milyen lehetőségei vannak a demokráciának a mai világban », általában és különösen Magyarországon.

« Az *Emlékkönyv* lapjain, folytatja Szabó, esik szó először 1956-ról olyan szerzők megvilágításában, akik akkor a forradalom oldalán foglaltak állást. Ebben a kérdésben már pusztán a hallgatás megtörése is fontos tett. »⁵ Szabó utolsó megjegyzése pedig, hogy « a gyűjtemény az olyan közös vállalkozások közé tartozik, amelynek tartalomjegyzékén mindenki ott van, aki számít valamit ». A Bibó tevékenységéhez kapcsolódó összes fontos áramlatok: népiek, ötvenhatosok, parasztpártiak, a református hitélet jelen vannak az *Emlékkönyv*-ben, a már eddig is aktív máskéntgondolkodók mellett — és még olyan színárnyalatok is, amelyek Bibó személyéhez és életművéhez a fenti módon nem kapcsolódnak. « Sereg-szemle tehát a *Bibó Emlékkönyv* és híd a magyar politikai máskéntgondolkodás közelebbi múltjából jövője felé.»

*

---

⁵ Említsük meg ezzel kapcsolatban, hogy 1981. október 19-én, az 1956-os forradalom 25. évfordulója alkalmából a Budapesti Vándoregyetem (amely történelmi és társadalomtudományi magánszemináriumok sorozata) ünnepi megemlékezést tartott. Hangszalagról lejátszották Bibó István egy rövid előadását, felolvasták Illyés Gyula « Egy mondat a zsarnokságról » c. versét. Krassó György rövid bevezetője után a tulajdonképpeni megemlékezést Szabó Miklós tartotta, végül Petri György mondta el « A kis októberi forradalom 24. évfordulójára » c., 1980-ban írott versét. A szokatlan eseményről részletes ismertetést közölt a Bécsi Napló 1982. január-februári száma.

Vajda Mihály⁶ Bibó eszméinek új aktualitására következtet abból, hogy az 1970-es évek végén — de nem előbb! — a magyar máskéntgondolkodás « felfedezte a maga számára » Bibót. Ezt az aktualitást akkor értjük meg, írja Vajda, ha elgondolkozunk azon, « miért felejtettük el őt. Ha megértjük azt a szindrómát, amelyet Csurka István (az Emlékkönyvben) Bibó-felejtésnek nevez ».

Mint Csurka írta, « Bibó István nem kellett a magyar konszolidációnak ». Nos, erről van szó, folytatja Vajda: « a Kádár-korszak konszolidációjáról, amely — úgy tűnik — hamarabb követte 1956-ot, mint az 1867-es kiegyezés 48-at, s amely éppúgy hazugságon alapult, mint az utóbbi ».

Vajda szerint nem véletlen, hogy az 1001 oldalas kötet leggyakrabban előforduló Bibó citátuma így hangzik: « Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy a *politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat *mondani*, de nem lehet hazugságokra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni. » Bibó « nem lehetje », fűzi hozzá Vajda, nem azt jelenti, hogy a politikusok többsége — az általánosan elterjedt nézetnek megfelelően — ne hazudnék, hanem « hogy a hazugságokra épülő politikai program nem vezethet azokhoz az eredményekhez, melyeket szerzői — és elfogadói — várnak tőle, sőt mi több, végül is annak a katasztrófának lesz *kiváltó okává*, amelyet elkerülendő hazudtunk. Bibó pontosan kimutatja ezt az 1867-es kiegyezés vonatkozásában. S amikor a 70-es évek végén a progresszív magyar értelmiség megértette, hogy a hazugságon alapuló konszenzus felrúgása nélkül egyszerűen *nincs tovább* — felfedezte Bibót, azt a magyar gondolkodót, aki nem volt hajlandó erre a kiegyezésre. »

Ilyen egyszerű dologról van szó — írja Vajda, majd szemügyre veszi Bibó hajthatatlan kiegyezés-ellenességét. Mindenekelőtt egy félreértés lehetőségét kell kiküszöböl-

---

⁶ Vajda személyéről l. a *Magyar Füzetek* 8. számát (104. o.)

nünk. Bibó minden volt, csak nem kompromisszum-ellenes. (...) Bibó a leghetlenebb helyzetekben is éppen a kompromisszum lehetőségét kereste⁷. De kizárólag az olyanét, amely az őszinteségen s nem a hazugságon alapul. Csak az olyan kiegyezésből nem volt hajlandó részt vállalni — s ha már csak ilyenre volt lehetőség, teljesen visszavonult —, amely a nyílt, vagy akár a burkolt hazugságon nyugodott. »

« A Bibó Emlékkönyv egy ilyen kiegyezés-féle felmondásának dokumentuma — vonja le a következtetést Vajda. — Természetesen nem a kötet 76 szerzőjéről van szó. Hogy közülük hányan egyeztek ki valamikor, ma már számukra elfogadhatatlan — vagy egyenesen szégyellni való — módon, elhallgatott vagy elfojtott hazugságok árán — kinek mi köze ehhez? Hogy közülük hányan vannak, akik ugyan emléket óhajtottak állítani Bibónak, de e bekezdés első mondataival semmiképpen nem értenek egyet — nem tudom és nem is érdekel. Az a tény, hogy e kötet megszületett, hogy benne egyaránt közreműködtek 'népiesek' és 'urbánusok', a 'margóra szorultak' és a hivatalos nyilvánosság viszonylag gyakori szereplői, az a tény, hogy Bibót ilyen sokan tartják fontosnak — akár úgy hiszik, hogy van tőle mit konkrétan is tanulni, akár csupán emberi magatartását és emberségét tisztelik —, az a tény, hogy a Bibó-kötet az utóbbi idők legjelentősebb eseménye (...) a máskéntgondolkodók nyilvánosságának életében, mindez végülis azt bizonyítja, hogy ez a második nyilvánosság fel óhajt mondani, felmondott egy hazug kompromisszumot. Azt bizonyítja, hogy mindazok, akiknek az a véleményük, hogy a mi magyar 'létező szocializmusunkkal' valami alapjaiban nem jól van, nem hisznek többé abban, hogy társadalmunk kijavítható lenne a hatalom jóakarátára építve, a leglényegesebb kérdések kimondása nélkül is. »

Vajda Mihály ezt az elemzést 1981 tavaszán írta, de aláhúzza, hogy a « kiegyezés felmondása » korábbi kele-

---

⁷ Lásd erre vonatkozólag Bence György és Kis János e kötetünkben közölt elemzését.

tű, mint a lengyelországi megmozdulás, akkor kezdődött, amikor « még kétség sem merült fel azt illetően, hogy Kádár Magyarországon az emberek túlnyomó többségének igenis jobb az élete », mint a szomszédos országok bármelyikében. A lengyel események menete — amelyre sok kétséggel tekint — Vajda számára azt mutatja, hogy « az elérhető maximum Kelet-Európában nem a kádárista konszolidáció liberális abszolutizmusa », s a Bibó Emlékkönyv tényében megnyilvánuló föleszméléstől azt várja, hogy a magyar értelmiség ezek után kevesebb önáltatással fogja megvonni kompromisszumainak határát.

✱

A Bibó Emlékkönyv elkészültéről már említést tettünk kiadványunk előző számában. Közöltünk is egy írást: Donáth Ferenc tanulmányát a népmozgalmak 1945 és 1956 közötti folytonosságáról⁸. Jelen számunkban folytatjuk az utánközlést, s egyszersmind megkérjük az Emlékkönyv mindazon szerzőit, akik írásaik külföldi megjelenését szívesen látnák, hogy szerkesztőségünkkel ezt hitelt érdemlően tudassák. Lehetőségeinkhez mérten soron következő kötetünkben is helyet szorítunk a Bibó István szellemi hagyatékához kapcsolódó tanulmányoknak, és e gondolatok idegen nyelven való terjedését is elő fogjuk mozdítani.

---

⁸ Lásd Magyar Füzetek 9-10, 134-162. o.